Archetype

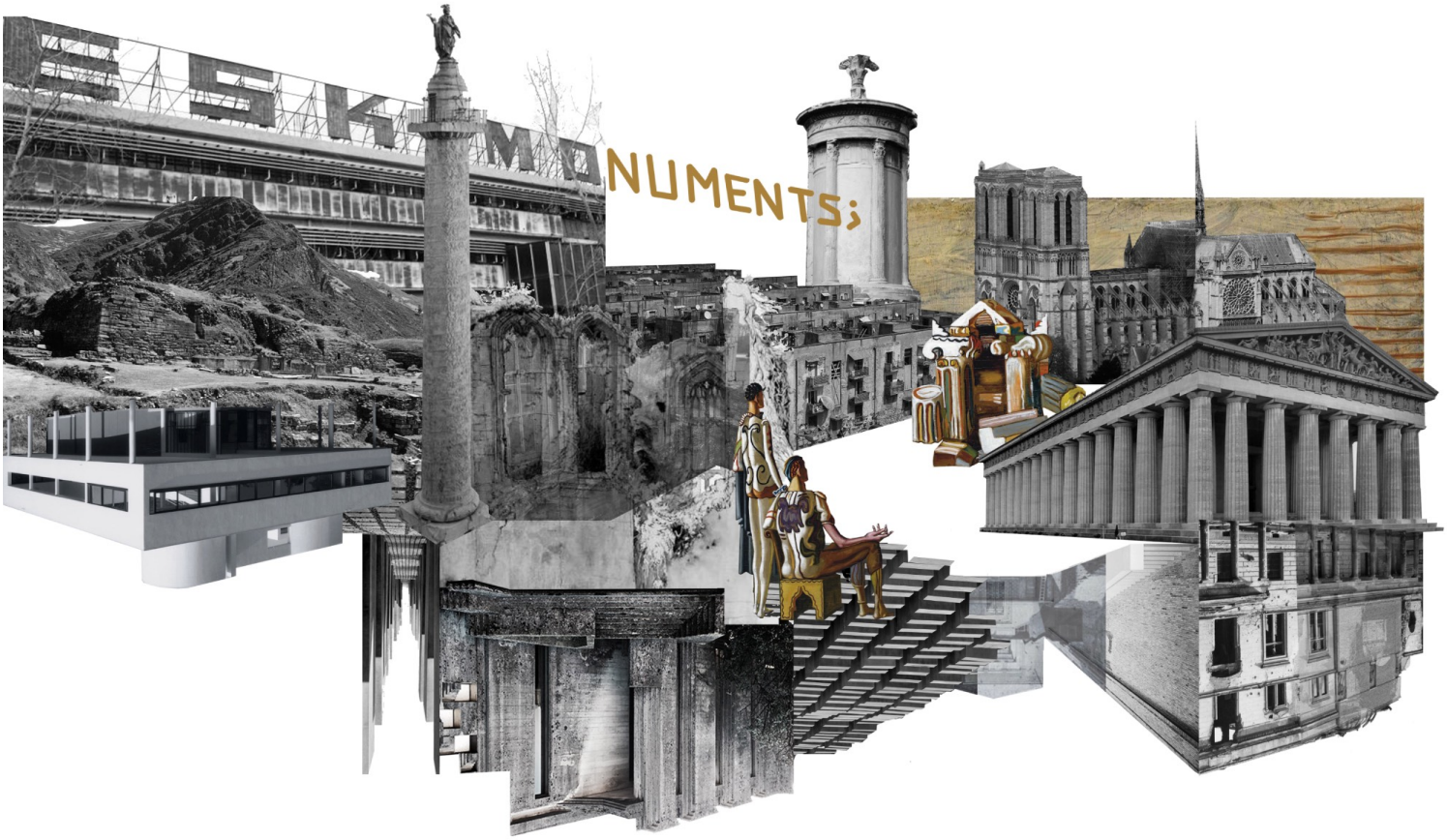

Alois Riegl, Χρόνος και Αρχιτεκτονική: Επαν-ερμηνεύοντας Μητρώα Αξιών

Μυρτώ Βενιζέλου, Όλγα Ψάρρη - 06/03/2020

Ερευνητική Εργασία

Φοιτήτριες: **Μυρτώ Βενιζέλου και Όλγα Ψάρρη**
Επιβλέπων: Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου, Επίκουρος καθηγητής
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ημερομηνία παρουσίασης: 26/06/2019

Η σημασία του χρόνου στην αρχιτεκτονική και, συγκεκριμένα, στον τρόπο επέμβασης στο δομημένο περιβάλλον είναι το κυρίαρχο ερώτημα που τίθεται στην παρούσα έρευνα. Αφορμή μας, λοιπόν, αποτέλεσε η ανάγκη εύρεσης ενός εργαλείου, ή καλύτερα ενός θεωρητικού υποβάθρου, το οποίο θα μας καθοδηγεί σχετικά με το πώς να επεμβαίνουμε σε αυτό. Συνακόλουθα, ερχόμαστε αντιμέτωποι με το ερώτημα του τι αξίζει να

διατηρηθεί και γιατί· αλλά και πώς οι σχεδιαστικές αποφάσεις επιτυγχάνουν τη συνεκτικότητα με το υπάρχον δομημένο περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα ενστερνίζονται τις νέες τάσεις της εποχής. Αναγνωρίζοντας, λοιπόν, τον δομημένο χώρο ως ένα σύνολο δομών που είτε υπήρξαν είτε υπάρχουν είτε θα υπάρξουν, κατανοούμε ότι ο χρόνος, καθώς έχει υλική υπόσταση, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο για τις σχεδιαστικές μας αποφάσεις.[1] Θα μπορούσαμε, άραγε, να ισχυριστούμε ότι τα προβλήματα του χώρου, όσον αφορά την αξίωση και τη σχεδίαση αρχιτεκτονικών έργων, μπορούν να αντιμετωπιστούν ως προβλήματα που αφορούν τον χρόνο;

Προσπαθώντας να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, συγκροτούμε τη μεθοδολογία της έρευνάς μας για τη σύμπλεξη χρονικών θεωριών, σύμφωνα με το αξιακό σύστημα που συνέταξε ο Alois Riegl. Οι χρονικές αυτές θεωρίες απορρέουν από την ανάλυση της έννοιας του χρόνου και τη θεώρηση της αδιαμφισβήτητης επικράτησης της γραμμικής διάστασής του. Η παραδοχή αυτής της γραμμικότητας νομιμοποιείται μέσω της συνεχούς αλληλουχίας μοναδικών γεγονότων που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη ζωή.[2] Σύμφωνα με αυτήν θα επιχειρήσουμε έναν διαχωρισμό σε τρεις επιμέρους ενότητες, που αφορούν τη σύνδεση του χρόνου με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Υποστηρίζουμε, λοιπόν, ότι αναλόγως το τμήμα του χρόνου που λογίζεται ως το σημαντικότερο από το εκάστοτε υποκείμενο, επικρατεί και μια διαφορετική αντίληψη για αυτόν. Οι διαφορετικές αντιλήψεις για τον χρόνο θεμελιώνονται με τις συνειδησιακές καταστάσεις της διάρκειας και του ρυθμού, της προόδου και της πραγματικότητας, οι οποίες ισχυροποιούν και συνδέονται με το παρελθόν, το μέλλον και το παρόν, αντίστοιχα.

Αν το παρελθόν λάβει τη μεγαλύτερη βαρύτητα, ο χρόνος καθίσταται πεπερασμένος και συλλήψιμος.[3] Σύμφωνα με αυτόν, όλες οι τωρινές ενέργειες και τα τεκταινόμενα έχουν ένα πέρας, και είναι σαφές ότι κάποια στιγμή θα μεταβούν στη σφαίρα του παρελθόντος.[4] Παρελθόν και μέλλον εμφανίζονται, πλέον, αλληλένδετα και παρατηρείται μια αμετάβλητη ενότητα στον χρόνο, την οποία ο Bergson ορίζει ως **διάρκεια**. Ακόμη, το παρελθόν συνδέεται και με τις έννοιες του **ρυθμού** και της **συνήθειας**, όπως τις διατυπώνει ο Roupnel στηριζόμενος στη λειτουργία της ανθρώπινης συνείδησης.[5] Στην περίπτωση που έμφαση δοθεί στο μέλλον, αυτό συνδέεται με την έννοια της **προόδου**, καθώς εκφράζει την ιδέα μιας «χρονολογικά προσανατολισμένης εξελικτικής διαδικασίας».[6] Η πρόοδος εκφράζεται άλλοτε με την προσθήκη νεωτερικών στοιχείων σε καταστάσεις που επαναλαμβάνονται, και άλλοτε με την άρνηση πρότερων καταστάσεων.[7] Τέλος, εξετάζοντας το παρόν ως **αδιάστατη στιγμή** που διαχωρίζει και ενώνει το παρελθόν και το μέλλον, αντιλαμβανόμαστε ότι διασφαλίζει την αλληλουχία του χρόνου και καθίσταται ουσιαστικό χαρακτηριστικό του.[8] Έτσι, η στιγμή, λόγω του βιωματικού, γόνιμου και αυθεντικού της χαρακτήρα, αποτελεί το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος συνθέτει και ερμηνεύει την πραγματικότητα.[9]

Στη συνέχεια, ορίζουμε το παρόν ως τον συνθέτη του χρόνου, αφού αυτό προσφέρει στον άνθρωπο μια πανοραμική προοπτική των περασμένων και επερχόμενων στιγμών μέσω της βίωσης του "τώρα". Αυτή η προοπτική αποτελεί για εμάς το εργαλείο σύνθεσης της χρονικής συνέχειας, της ανασύνθεσης παρελθοντικών καταστάσεων και της τροποποιημένης "παροντοποίησής" τους μέσω καινοτομιών.[10] Συνεπώς, οδηγούμαστε στη θεώρηση της στιγμής ως το πεδίο αναφοράς του παρελθόντος και του μέλλοντος, και το μοναδικό χρονικό φαινόμενο που έχει οντολογικό προνόμιο.[11]

Υποστηρίζουμε ότι η έννοια του χρόνου είναι πολυδιάστατη και συνδέεται άμεσα με την αρχιτεκτονική σκέψη, λόγω του πλήθους των προβληματισμών που εγείρει η συσχέτισή τους.

«Γιατί η έννοια της επανάληψης είναι σημαντική στην παρουσίαση και αξιολόγηση του παρελθόντος; Γιατί και πώς χρησιμοποιείται η διάρκεια ζωής των κτιρίων; Ποια σχέση αναπτύσσεται ανάμεσα στον ορθολογικό χρόνο σκέψης και στην αρχιτεκτονική χρήση του χρόνου; Σε ποιον βαθμό η μέτρηση του χρόνου επηρεάζει την οργάνωση του χώρου και το αντίστροφο;»[12]

Για να εξετάσουμε τη σχέση χρόνου και αρχιτεκτονικής, θα αναφερθούμε στο σύστημα αξιών που συγκρότησε ο Alois Riegl στο δοκίμιό του με τίτλο «*Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*». Σε αυτό διαμόρφωσε ένα μητρώο που θα αποτελούσε ένα σημείο αναφοράς για την αξίωση ενός έργου, και έναν πυκνωτή των ισχυουσών τάσεων επέμβασης στα μνημεία.[13] Στη συγκρότηση αυτού του συστήματος αξιών, πρωταρχικός ήταν ο ρόλος που διαδραμάτισε ο χρόνος, αφού το πέρασμά του μπορεί να γίνει αντιληπτό μόνο μέσω της μεταβολής της ύλης, η οποία κατηγοριοποιείται χωρικά «σε μορφές που ήταν, που είναι και που θα είναι».[14] Ωστόσο, ο Riegl κατηγοριοποίησε τις αξίες σε αναμνηστικές και ενεστώσες, με γνώμονα είτε το

παρελθόν είτε το παρόν.

Υποστηρίζουμε ότι η θεωρία αυτή του Riegl θα μπορούσε να αποτελέσει ένα σημαντικό εφόδιο σχεδιασμού, το οποίο δύναται μέσω επαν-ερμηνειών να λειτουργεί διαχρονικά. Αυτή η ανάγκη επαν-ερμηνείας στηρίζεται στον συνεχώς αυξανόμενο αρχιτεκτονικό πλούτο και στην ανακάλυψη νέων παρελθοντικών στοιχείων, τα οποία μεταβάλλουν τη στάση τού εκάστοτε υποκειμένου απέναντι στο παρελθόν και ανα-καθορίζουν τη διαχείριση μελλοντικών καταστάσεων.[15]

Για τον λόγο αυτόν, θεωρούμε αναγκαία τη διεύρυνση τόσο του πεδίου αναφοράς όσο και του χρονικού πλαισίου εφαρμογής του. Αυτό επιτυγχάνεται με την προσθήκη του μελλοντικού παράγοντα, μέσω της εισήγησης μιας τρίτης κατηγορίας αξιών, αυτής των εξελικτικών, και με την επαν-ερμηνεία του όρου «μνημείο». Ως μνημείο, λοιπόν, ορίζουμε κάθε έργο το οποίο έχει δημιουργηθεί σε κάποιον παρελθοντικό χρόνο ή συνδέεται με αυτόν και προκαλεί έντονα συναισθήματα και αναμνήσεις.[16]

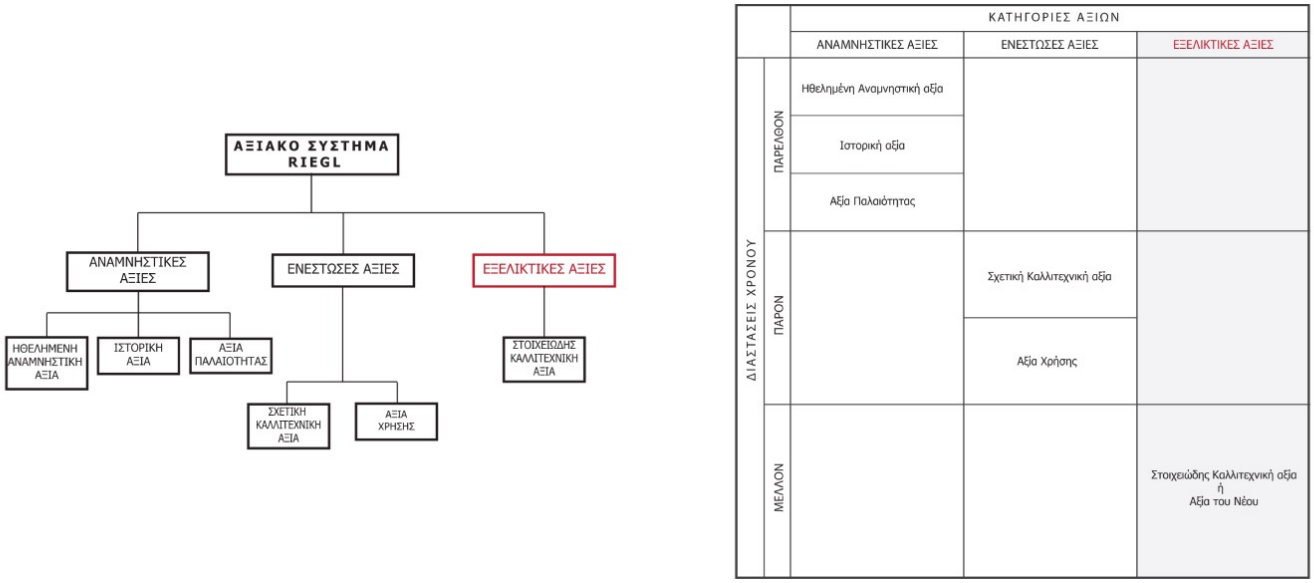

Εικόνα 1

Αυτή η θεωρία των αξιών συμπεριλαμβάνει έμμεσα χρονικές αναφορές, τις οποίες εντοπίσαμε, και μέσω αυτών δημιουργήσαμε μια διαλεκτική αξιών-χρόνου με αναφορά και στην υλική τους έκφραση. Ειδικότερα, στην κατηγορία των αναμνηστικών αξιών, η **ιστορική αξία** συνδέεται με τη θεωρία της συνήθειας, η οποία εδραιώνεται μέσω της παραμονής υλικών μαρτυριών, αμετάβλητων στο πέρασμα του χρόνου.[17] Αυτές αποτελούν σημεία αναφοράς που παραπέμπουν σε συγκεκριμένες παρελθούσες χρονικές στιγμές, τις οποίες και αντιπροσωπεύουν.[18] Ομοίως, η **αξία παλαιότητας** συνδέεται με αυτή της διάρκειας, δηλαδή την ιστορική και χρονολογική συνέχεια που συγκροτούν τα ίχνη των περασμένων στιγμών, συγχωνευόμενα με την τρέχουσα και τις επερχόμενες.[19] Τέλος, η **ηθελημένη αναμνηστική αξία** σχετίζεται με τον στατικό αναλλοίωτο χαρακτήρα της στιγμής, καθώς, ενώ αυτή αναφέρεται σε ένα παρελθοντικό γεγονός, έχει ως στόχο τη διαρκή “παροντοποίησή” του, γι’ αυτό αποτελεί και πρόδρομο των ενεστωσών αξιών.[20]

Όσον αφορά την κατηγορία των ενεστωσών αξιών, η **σχετική τρέχουσα καλλιτεχνική αξία** συνδέεται με την αυθεντική στιγμή που διασφαλίζει τη χρονική συνέχεια, αναγνωρίζοντας επίκαιρα στοιχεία σε έργα του παρελθόντος στα οποία ενυπάρχει μία ελπιδοφόρα προοπτική.[21] Αντίστοιχα, η **αξία χρήσης** ερμηνεύεται μέσω της βιωμένης στιγμής. Πρόκειται για τη στιγμή που το έργο βιώνεται, ο χρόνος διαστέλλεται μέσω της διέγερσης των ανθρώπινων αισθήσεων και διαμορφώνεται η εκάστοτε υποκειμενική ερμηνεία της πραγματικότητας.[22] Τέλος, παρά το γεγονός ότι η **αξία του νέου** σύμφωνα με τον Riegl είναι συνυφασμένη με το παρόν, εισηγούμαστε την ένταξή της στις εξελικτικές αξίες, λόγω της σύνδεσής της με την εξέλιξη και την πρόοδο, είτε μέσω της θεωρίας της άρνησης των παρελθουσών στοιχείων σε ένα μνημείο, είτε μέσω της προσθήκης νεωτερισμών στην επανάληψη αυτών.[23]

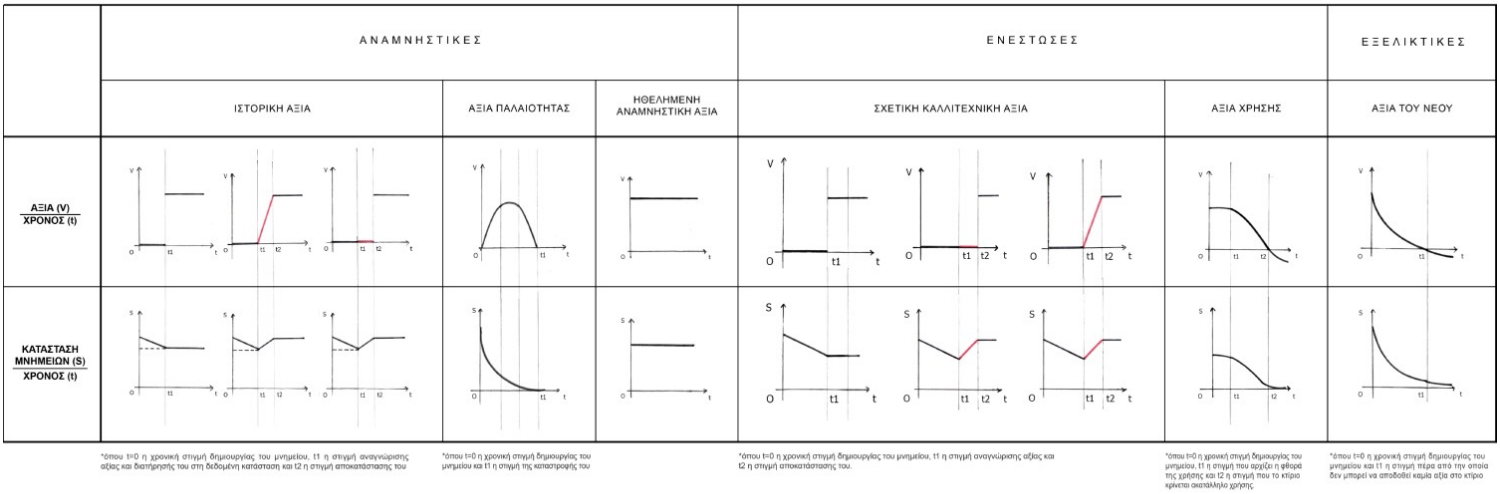

Εικόνα 2. Συναρτήσεις αξίας-χρόνου και κατάστασης μνημείου-χρόνου.

Ωστόσο, για να ενισχυθεί περαιτέρω η διαχρονική, καίρια σημασία του χρόνου στον ορισμό του αξιακού συστήματος, αξίζει να αναφερθούμε στο παρόν ως πεδίο συνεχούς μεταβολής, το οποίο αφήνει τα αποτυπώματά του στον χώρο, ανασυνθέτοντας, αντιστοίχως, και αυτόν. Έτσι, πάνω στα αποτυπώματα αυτά, δηλαδή στα αρχιτεκτονήματα, εντοπίζονται ολοένα και περισσότερες συγκρούσεις αξιών, αλλά και συνδέσεις μεταξύ τους που συμβάλλουν στην υπερίσχυση της πρακτικής εφαρμογής μιας θεωρίας επέμβασης έναντι μιας άλλης. Για να γίνουν πλήρως αντιληπτές οι σύνθετες αυτές σχέσεις, απαιτείται η επαν-ερμηνεία των αξιών μέσα από τον παροντικό χρόνο. Εισηγούμαστε, λοιπόν, ένα αξιακό σύστημα που μπορεί να συνεχίζει να ισχύει μέσω επαν-ερμηνειών του, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί πάντα την καταγωγική του αρχή στη θεωρία του Alois Riegl. Μέσω αυτής της επαν-ερμηνείας, προτείνουμε ένα νέο κράμα αξιών που προβάλλει και αναδεικνύει τον σύνθετο χρονικό χαρακτήρα τους.

Πιο συγκεκριμένα, η ιστορική αξία συνδέεται με το παρόν, καθώς, μέσω των μνημείων που διατηρούνται, προσεγγίζονται παρελθούσες έννοιες με μια νέα οπτική.[24] Όταν το ενδιαφέρον της έγκειται στη διατήρηση του κτιρίου ως ιστορικό τεκμήριο, προτείνουμε τον χαρακτηρισμό της ως **αξία μαρτυρίας**. Ο χαρακτηρισμός της ως **αξία του στυλ** αφορά την επιλογή διατήρησης ή και αποκατάστασης του κτιρίου, λόγω του ενδιαφέροντος για την αρχική ενιαία τεχνοτροπία του.[25]

Η **αξία παλαιότητας** επιλέγουμε να διατηρηθεί αυτούσια, καθώς εκφράζει πλήρως την έννοια της διάρκειας ενός κτιρίου, αλλά συνδέεται και με το παρόν. Αυτό γίνεται εμφανές λόγω της παρουσίας ιχνών στο έργο, που υπονοούν την αναγνώριση του παρελθόντος στο παρόν. Ως διεύρυνση αυτής της αξίας προτείνουμε την **αξία της διαχρονικότητας**, καθώς πάντα θα αναγνωρίζεται η γοητεία αυτή των ερειπίων, τα οποία αντιπροσωπεύουν τη φθαρτότητα του υλικού κόσμου και προάγουν την ιδέα της εξελίξιμης παραμονής στον χώρο.[26] Η εξέλιξη αυτή, που προκύπτει από το πέρασμα του χρόνου, αλλάζει την όψη τού κτιρίου. Αν οι αλλαγές που επιφέρει η επίδραση του χρόνου μελετηθούν, μπορεί να προβλεφθούν και να προσχεδιαστούν σε ένα νέο έργο και, συνεπώς, να αποτελέσουν συνθετικό εργαλείο.[27] Αυτή η στροφή της αξίας παλαιότητας προς το μέλλον μάς οδηγεί σε μία νέα αξία, την **αξία πρόβλεψης**.[28]

Όσον αφορά την ηθελημένη αναμνηστική αξία, προτείνουμε τη διεύρυνσή της σε μία νέα, την **αξία της εμμένειας**. Η θεωρία της συνδέεται άμεσα με το παρόν, μέσω της παραμονής υλικών μαρτυρίων και των αντίστοιχων παρελθοντικών καταστάσεων στον παροντικό χώρο, καθώς και της νοητικής μεταφοράς μας μέσω αυτής της μονιμότητας στο παρελθόν.

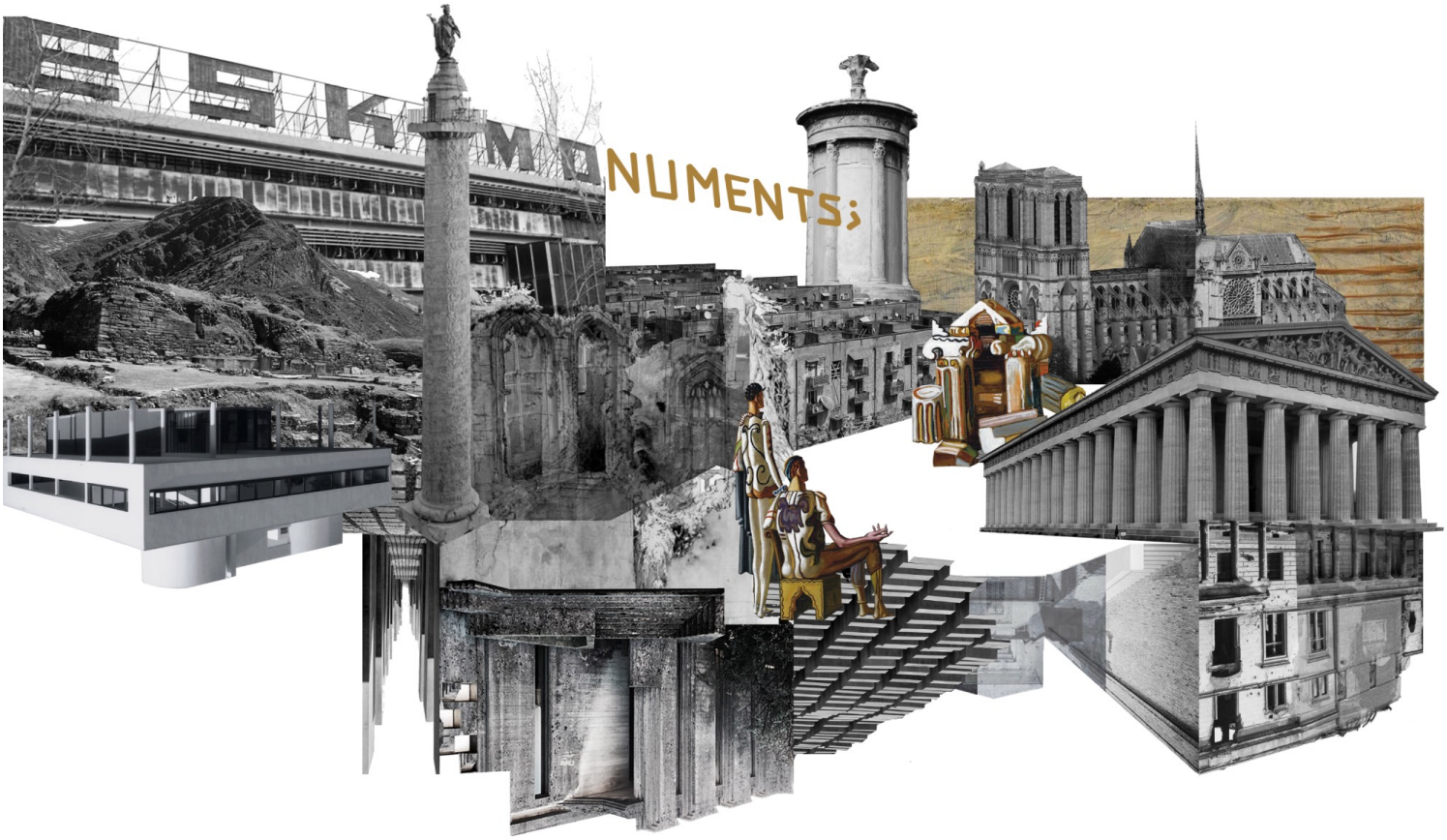

Εικόνα 3. Προσεγγίσεις των παρελθοντικών αξιών.

Η σχετική καλλιτεχνική αξία, καθώς συνδέεται με την αυθεντική στιγμή του παρόντος, συστήνουμε ότι μπορεί να διαχωριστεί σε αξία διαχρονικότητας και αξία συγχρονικότητας. **Αξία διαχρονικότητας** μπορούμε να αποδώσουμε σε νέα έργα, όταν βέβαια σε αυτά ενυπάρχουν στοιχεία με αναφορές στο παρελθόν, τα οποία επαναλαμβάνονται διαρκώς και δεν χάνουν τον σύγχρονο ρόλο τους.[29] Όσον αφορά την **αξία της συγχρονικότητας**, αυτή συνήθως εντοπίζεται σε νεογενή έργα, τα οποία χρησιμοποιούν το παρελθόν ως ένα είδος δυναμικού αρχείου που καθίσταται εργαλείο σύγκρισης για την νομιμοποίησή τους.[30] Η αξία χρήσης επαν-ερμηνεύεται ως **αξία του βιώματος**, αφού συνδέεται με τη βιωμένη στιγμή, μέσα από την οποία προκύπτει μία πιο αυθεντική σχέση του ανθρώπου-χρήστη με το κτίριο. Καθώς, όμως, τα κελύφη των κτιρίων αδυνατούν να ανταποκριθούν στους γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης των ανθρώπινων αναγκών, εισάγουμε μία νέα απαίτηση και διευρύνουμε την αξία χρήσης σε **αξία προσαρμοστικότητας.** Αυτή εξυπηρετεί τη μόνιμη λειτουργικότητα του έργου στο πέρασμα του χρόνου.[31]

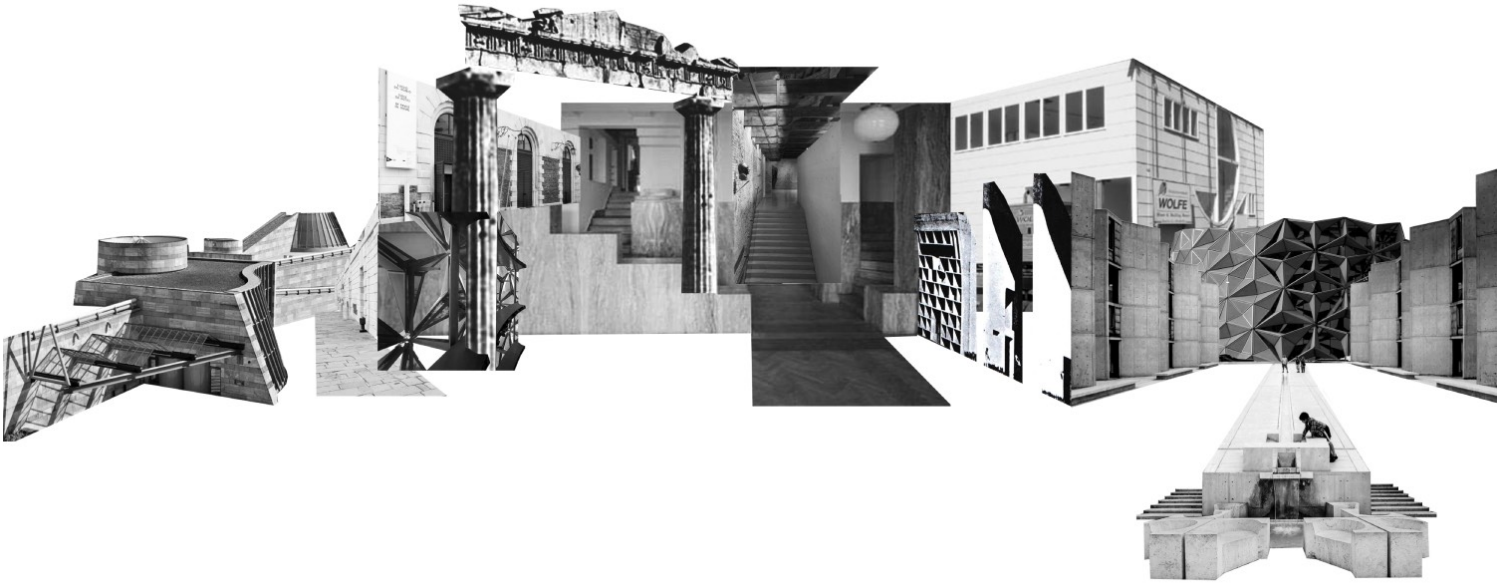

Εικόνα 4. Προσεγγίσεις των παροντικών αξιών.

Η **αξία του νέου** διατηρείται αυτούσια, αφού εκφράζει πλήρως τις έννοιες της εξέλιξης και της προόδου. Αξίζει όμως να αναφέρουμε και τη σύνδεσή της και με το παρελθόν, καθώς, μέσω της αντίστιξης του παλιού με το νέο, το δεύτερο λαμβάνει αξία. Δημιουργείται μία νέα κατάσταση μέσω της αλληλοδιείσδυσης παλαιών και νέων στιγμών και της συγχώνευσής τους στο τώρα.[32] Η μόνιμη αυτή αλληλεπίδραση διαστέλλει τον χρόνο και, έτσι, γίνεται λόγος για μία πρόοδο προσθετικού χαρακτήρα.[33] Μία ακόμη έκφανση της αξίας του νέου, η οποία χρησιμοποιεί την επανάληψη εξελίξιμων παρελθοντικών στοιχείων για να φανταστεί και να εισάγει εκ των προτέρων νεωτερικά στοιχεία, είναι η **αξία πρόβλεψης**. Αναφερόμαστε στην ικανότητα πρόβλεψης του απροόπτου, εκτίμησης και ελέγχου της πορείας του έργου κατά τη διάρκεια της ζωής του.[34]

Παράλληλα, η αξία του νέου συνδέεται και με το παρόν. Ένα έργο, μέσω της τρέχουσας δυναμικής του, έχει την τάση να αποδεσμευτεί από τους γνωστούς τρόπους δόμησης και να αναζητήσει νέους. Όταν, λοιπόν, εντοπίζεται αυτή η αρνητική διάθεση σε ένα έργο, αυτό φαίνεται ότι μπορεί να προσαρμοστεί στην εκάστοτε κυρίαρχη δυναμική του παρόντος.[35] Έτσι, διευρύνουμε την αξία του νέου στην **αξία προσαρμοστικότητας**. Τέλος, ως μία νέα έκφανση της αξίας του νέου, εισηγούμαστε την **αξία του απροόπτου**. Αυτή προκύπτει από τη σύνδεσή της με τον παρελθοντικό και τον παροντικό χρόνο, μέσα από τις έννοιες της επανάληψης και της άρνησης. Προϋπόθεσή της αποτελεί η ολοκληρωτική διαφοροποίηση ενός έργου σε σχέση με οτιδήποτε προϋπάρχον. Αυτή η συνειδητή σύγκριση και διαφοροποίηση από παρελθοντικά έργα, επιτυγχάνεται μέσω της κατασκευής μιας επαναστατικά καινοτόμου ιδέας, η οποία θα προκαλεί την προσοχή ως κάτι το ανεπανάληπτο.[36]

Εικόνα 5. Προσεγγίσεις των μελλοντικών αξιών.

Συνοψίζοντας, μέσω της σύνθεσης των αξιών στον χρόνο του παρόντος, δημιουργούνται νέες συνδέσεις, αναλύσεις και διακρίσεις. Οι προτεινόμενες αξίες διευρύνονται, δε συνδέονται αποκλειστικά με ένα τμήμα του χρόνου, και διακρίνουν, ενώ ταυτόχρονα συνδέουν, επιμέρους αξίες, αντικρουόμενες και μη. Η εκτενέστερη αναφορά σε αξίες που συνδέονταν, αρχικώς, με το μέλλον, επιλέγεται λόγω των σύγχρονων κατευθύνσεων σχεδιασμού που εστιάζουν σε νέες δομές με βάση το απρόοπτο, το μεταβλητό ή το πρωτοποριακό, αλλά και σε συνθέσεις που στηρίζονται, ως επί το πλείστον, σε παρελθοντικές μορφές.

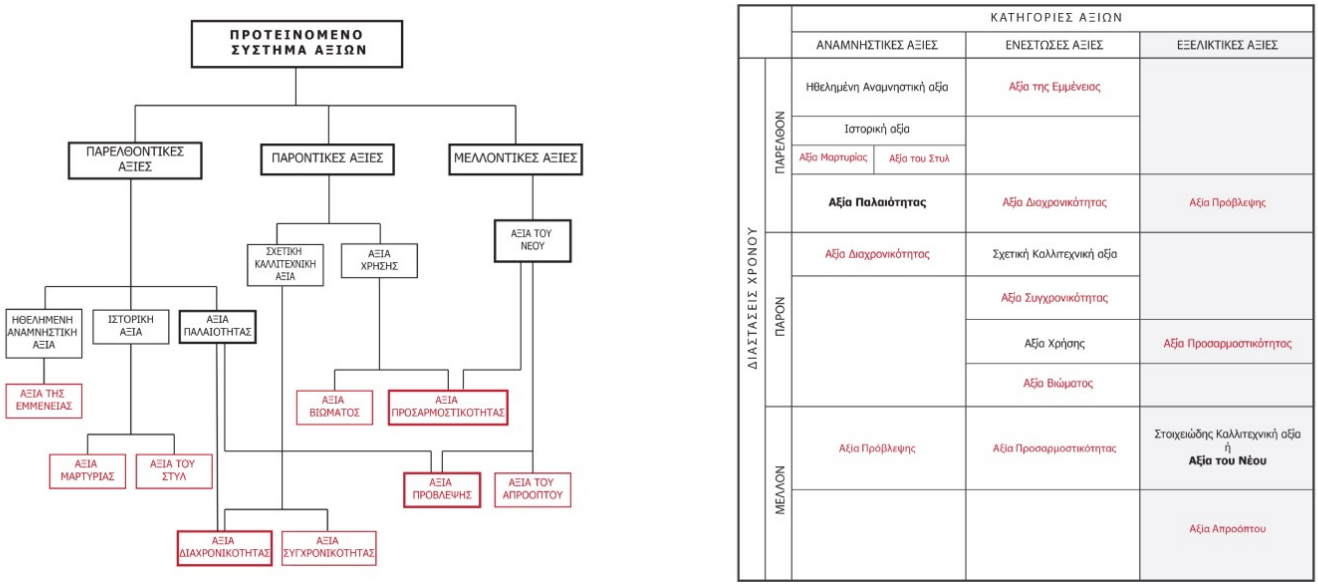

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΧΡΟΝΟΥ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΞΙΩΝ	ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ	ΕΝΕΣΤΩΣΕΣ ΑΞΙΕΣ	ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ
ΠΑΡΕΛΘΟΝ		Ηθελημένη Αναμνηστική αξία	Αξία της Εμμένειας	
		Ιστορική αξία		
		Αξία Μαρτυρίας / Αξία του Στυλ		
		Αξία Παλαιότητας	Αξία Διαχρονικότητας	Αξία Πρόβλεψης
ΠΑΡΟΝ		Αξία Διαχρονικότητας	Σχετική Καλλιτεχνική αξία	
			Αξία Συγχρονικότητας	
			Αξία Χρήσης	Αξία Προσαρμοστικότητας
			Αξία Βιώματος	
ΜΕΛΛΟΝ		Αξία Πρόβλεψης	Αξία Προσαρμοστικότητας	Στοιχειώδης Καλλιτεχνική αξία ή **Αξία του Νέου**
				Αξία Απροόπτου

Εικόνα 6.

Αξίζει, ακόμη, να αναφέρουμε μία πιθανή νέα προοπτική του αξιακού συστήματος που προτείναμε. Αντιλαμβανόμαστε ότι αυτές οι νέες, χρονικά προσδιορισμένες αξίες μπορούν να αποτελέσουν πηγή έμπνευσης, αλλά και αφετηρία σχεδιαστικών αποφάσεων. Οι χωρικές εκφράσεις αυτών δύνανται να ποικίλουν και να διαφοροποιούνται, ανάλογα με την εκάστοτε αντίληψη για τον χρόνο και την επιλογή της αντίστοιχης αξίας που το κτίριο σχεδιάζεται να πρεσβεύει.

Μήπως, λοιπόν, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός είναι θέμα χρονικό; Καταληκτικά, αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι η συνεισφορά του χρόνου στις αρχιτεκτονικές αποφάσεις και η απόδειξη της ισάξια ισχυρής θέσης του με τον χώρο, ο οποίος αποτελεί πρωταρχική συνιστώσα στις περισσότερες αναλύσεις αρχιτεκτονικού περιεχομένου.

Δείτε το σύνολο της εργασίας ΕΔΩ

Παραπομπές

[1] Παναγιώτης Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2011, σσ.26-27.

[2] Giorgio Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, μετάφρ. Δημήτρης Αρμάος, Εκδόσεις Ινδικτός, Αθήνα, 2003, σσ. 17-18; Gaston Bachelard, *Η εποπτεία της στιγμής*, μετάφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1997, σσ. 40, 71, 102.

[3] Marc Auge, *Πού χάθηκε το μέλλον;*, μετάφρ. Τσελεντή Ξανθίππη, Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα, 2008, σελ.113.

[4] Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σσ. 20, 23.

[5] Bachelard, *Η εποπτεία της στιγμής*, σσ. 25, 36, 97, 105-106.

[6] Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σελ. 25.

[7] Auge, *Πού χάθηκε το μέλλον;*, σελ. 31; Bachelard, Η εποπτεία της στιγμής, σελ. 24.

[8] Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σελ. 22; Bachelard, Η εποπτεία της στιγμής, σελ. 57.

[9] Bachelard, *Η εποπτεία της στιγμής*, σελ.18; Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σελ. 22-23, 37, 51; Henri Bergson, *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, μετάφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1998, σελ. 146.

[10] Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σελ. 79.

[11] Bachelard, *Η εποπτεία της στιγμής*, σσ. 133-134.

[12] Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σελ. 28.

[13] Alois Riegl, *Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων*, στο Έννοιες της Τέχνης τον 20ό Αιώνα, συντ. Παναγιώτης Πούλος, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα, 2006, σελ. 25.

[14] Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σσ. 26-27.

[15] Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σελ. 69.

[16] Riegl, *Ουσία Και Γένεση Της Μοντέρνας Λατρείας Των Μνημείων*, σσ. 31, 49.

[17] Riegl, *Ουσία Και Γένεση Της Μοντέρνας Λατρείας Των Μνημείων*, σσ. 26-27; Bachelard, *Η εποπτεία της στιγμής*, σελ. 35; Felix Ravaisson, *Για Τη Συνήθεια*, μεταφρ. Κωνσταντίνος Ηροδότου , Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 2018, σελ. 17.

[18] Bachelard, *Η Εποπτεία Της Στιγμής*, σσ. 97, 104-106.

[19] Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σσ. 17-18, 29; Georg Simmel, *The*

ruin, Two Essays, στο *The Hudson Review*, Vol. 11, Issue 3, 1958, σελ. 379.

[20] Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σσ. 15, 30-31, 37.

[21] Agamben, *Χρόνος και Ιστορία, Κριτική του στιγμιαίου και του συνεχούς*, σσ. 39, 41; Auge, *Πού Χάθηκε Το Μέλλον;*, σελ. 53

[22] Πάγκαλος, Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, σελ. 75; Agamben, Χρόνος Και Ιστορία, Κριτική Του Στιγμιαίου Και Του Συνεχούς, σελ. 29; Auge, Πού Χάθηκε Το Μέλλον;, σελ. 70.

[23] Riegl, *Ουσία Και Γένεση Της Μοντέρνας Λατρείας Των Μνημείων,* σσ. 70, 74; Νικόλαος-Ίων Τερζόγλου, *Ιδέες Του Χώρου Στον Εικοστό Αιώνα*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα, 2009, σελ. 55.

[24] Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σελ. 85; Agamben, *Χρόνος Και Ιστορία, Κριτική Του Στιγμιαίου Και Του Συνεχούς*, σελ. 39.

[25] Riegl, *Ουσία Και Γένεση Της Μοντέρνας Λατρείας Των Μνημείων*, σσ. 54, 76.

[26] Bachelard, Η Εποπτεία Της Στιγμής, σσ. 154-15; Simmel, The Ruin, σελ. 385.

[27] Mohsen Mostafavi και David Leatherbarrow, *On Weathering, The Life of Buildings in Time,* The MIT Press, Cambridge, 1997, σσ. 47, 64, 98-103.

[28] Michel Foucault, *"Des Espaces Autres" [Περί Αλλοτινών Χώρων]*, σσ. 3-5, 7.

[29] Auge, *Πού Χάθηκε Το Μέλλον*;, σσ. 57-58.

[30] Τερζόγλου, *Ιδέες Του Χώρου Στον Εικοστό Αιώνα*, σελ. 55.

[31] Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σσ. 90, 117, 123.

[32] Bergson, *Τα Άμεσα Δεδομένα Της Συνείδησης*, σελ. 166.

[33] Auge, *Πού Χάθηκε Το Μέλλον*;, σελ. 31.

[34] Bachelard, *Η Εποπτεία Της Στιγμής*, σσ. 122, 125; Πάγκαλος, *Η Σημασία Του Χρόνου Στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*, σελ. 144.

[35] Agamben, *Χρόνος Και Ιστορία, Κριτική Του Στιγμιαίου Και Του Συνεχούς*, σσ. 18, 29; Bachelard, Η Εποπτεία Της Στιγμής, σελ. 24.
[36] Agamben, *Χρόνος Και Ιστορία, Κριτική Του Στιγμιαίου Και Του Συνεχούς*, σσ. 18, 38; Ravaisson, Για Τη Συνήθεια, σελ. 14.